

JOHANNA MALINEN

RETORIIKASTA KIELEN ANALYSOINNIN KEINONA

Retoriikasta kuulee puhuttavan paljon nykypäivänä, ja käsite esiintyy paitsi tieteellisissä teksteissä myös mediassa tavan takaa – ja varsinkin vaalien alla. Retoriikan ja retoristen taitojen merkitystä ja osaamista korostetaan, kun idealisoidaan hyvää puhujaa olennaisine ominaisuuksineen. Samoista retorisista taidoista voidaan puhua myös hieman pilkallisesti politiikan kieltä analysoidessa ja poliitikkojen puhetaitoja arvioidessa. Kielen analysointia ajatellen retoriikkaa tai retorisia taitoja voidaan luokitella kielenkäytön eri tasojen mukaan: puheiden tai esitysten retoriikka, argumentoinnin retoriikka sekä trooppien tai kielikuvien retoriikka (Palonen & Summa 1996: 10). Kokonaisuudessaan voidaan sanoa retoriikan olevan pyrkimystä erilaisia merkki-ilmaisuja esitykseen valitsemalla aktivoita kuulijat – tai katselijat – toivotussa suhteessa ja esittää asiat retoriikka hyödyntävän haluamassa valossa. “Puhe ja kirjoitus ovat aina tietoista toimintaa ja suunnattu vastaanottajalle” (Kalliokoski 1997: 8). Näin ollen retoristen keinojen käyttö on samoin tietoista ja vastaanottajalle suunnattua toimintaa. Nykyisillä retoriikan käsitteillä on vahva kytkös menneiden aikojen retoriikkaan: kreikkalaiseen ja roomalaiseen puhetaidon perinteeseen. Keskeisten käsitteiden alkuperän tunteminen on paitsi hyödyllistä myös välttämätöntä nykyretoriikan keskustelun seuraamiselle. Ajan rattaiden pyöriessä *retoriikka* käsitteenä on laajentunut antiikin aikaisesta puheopista ja saanut uusia merkityksiä muun muassa tieteiden rajoja ylittävissä kielen analysoinneissa ja sähköisten viestimien vaatimassa kriittisessä lukutaidossa.

Retoriikkaa ennen...

Termi retoriikka tulee klassisen kreikan sanasta *rhetorike*, joka on johdos puhujaa tarkoittavasta sanasta *rhetor*. Antiikin aikaan retoriikka tarkoitti niin sanotulle tavalliselle yleisölle – kansalle, ”rahvaalle”, asiaan perehtymättömille – suunnattua puhetaitoa. (Keskinen 1999: 18.) Jos retoriikka-käsitettä tänä päivänä käyttäisi edellä mainitussa merkityksessä, voisi sillä viitata poliitikkojen vaalikampanjapuheisiin tai oikeusjärjestelmässä esiintyviin puheisiin (esimerkiksi Yhdysvalloissa, jossa maallikoiden osa oikeusjärjestelmän sisällä on merkittävämpi kuin Suomessa). Oppi asian esittämisestä vakuuttavasti ja suostuttelevasti puhutun sanan keinoin, puheoppi, sai alkunsa antiikin Ateenassa filosofien ja sofistien välisten keskustelujen kautta. (Haapanen 1996: 23).

Antiikin Ateenassa puhetaidon opetus kuului keskeisesti nuorukaisten kasvatukseen, ja heitä opettivat suostuttelutaidoistaan ylpeät ja kuuluisaksi tulleet puheopin opettajat. Näihin opettajiin lukeutui muun muassa Gorgias¹, joka toi puhetaidon Sisiliasta Ateenaan vuonna 427 eKr. Ateenassa valtaan pyrkivät ja toistensa kanssa kilpailevat poliitikot ottivat innostuneena vastaan uusia välineitä parantaakseen vakuuttamisen ja suostuttelun taitojaan sekä hallitakseen paremmin yleisön mielipidettä ja sen muodostumista. (Haapanen 1996: 24). Nykyajankin poliitikot pyrkivät parantamaan retorisia taitojaan ja kampanjaretoriikasta sekä istuntokauden puheista tulee – ja on jo tullut – aikaisempaa tavoitteellisempaa viestinnällistä toimintaa, jossa korostuu erityisesti poliitikoiden suhde yleisöönsä.

Filosofi Platon (428–347 eKr.) oli Gorgiaan nuorempi aikalainen, joka suhtautui varsin kriittisesti retoriikkaan korostaen filosofian ja retoriikan välistä kuilua. Gorgiaalta säilyneen tuotannon perusteella Platon kuitenkin ”oivalsi kielen mahdollistaman vallan ja ’petoksen’: puhe voi luoda tilanteita ja sen avulla vaikutetaan tunnetiloihin ja mieleen” (Haapanen 1996: 25). Myönteisemmin antiikin retoriikkaan suhtautui Platonin oppilas Aristoteles (384–322 eKr.). Hän käsitti retoriikan kyvyksi löytää kunkin asian yhteydessä

¹ Gorgiaalta on säilynyt kaksi puhetta, molemmat puolustuspuheita. (Ks. Haapanen 1996: 46.)

mahdolliset seikat, joilla kuulijat voi vakuuttaa tai joilla heitä voi suostutella. Aristoteles teki vuosisadassa kehittynyttä puheoppia tunnetuksi teoksessaan *Retoriikka*.

Aristoteleen retorinen kiinnostus kohdistui lähinnä argumentaatioon ja päättelyyn. Antiikin parhaana puhujana pidetty Cicero (106–43 eKr.) arvosti Aristoteleen päätelmiä, mutta hänen kiinnostuksena puhetaitoon oli laaja-alaisempi: "puhetapahtuma on tilanteeseen sidottua, puhujan ohjailemaa rajallista vuorovaikutusta" (Haapanen 1996: 28). Cicero nosti puhetaidon suurimmaksi inhimilliseksi taidoksi, ja hänen aikanaan, Rooman tasavallan viimeisinä vuosikymmeninä retoriikka eli kukoistuksensa kukkuloilla. Antiikin aikana käsitystä oikeasta retoriikasta hallitsi esteettinen näkökulma: puhe-esityksen tuli olla kauneuden ja hyödyllisyyden saumaton yhteenliittymä. Jo keisarien Roomassa retoriikan teoria erkaantui käytännöstä, ja keskiajalla antiikin aikaan arvostettu puheoppi jakaantui kahteen, puhetta ja kirjoitettua erikseen koskeviksi opeiksi. Puhetta koskevista keinoista tuli osa kielioppia ja ne irrotettiin varsinaisesta retoriikasta. Italian renessanssi nosti antiikin retoriikan jälleen keskeiseksi osaksi koulutusta. Ylistyspuhe koki todellisen renessanssin, ja retoriikka vaikutti myös kirjallisella kentällä erilaisiin tekstejä koskeviin teorioihin.

...Ja retoriikkaa nykyään

Puhutut ja kirjoitetut tekstit, mainokset, elokuvat, kuvat ja maalaukset pyrkivät kaikki puhuttelemaan ihmisiä tietyssä suhteessa ja vakuuttamaan heidät jostakin. Retorinen tutkimus voi siis kohdistua näihin kaikkiin. Retorisesta näkökulmasta voidaan tarkastella erilaisia esityksiä kokonaisuuksina, arvioida niiden vaikuttavuutta ja suhdetta yleisöön, muutospyrkimyksiä, tahdonilmaisuja tai vaikkapa aikakauden kuvaamista. Retoriikka tai retoriikalla voi(da) kuvata maailmaa tietystä perspektiivistä.

Retoriikka on kokenut kunnianpalautuksen 1950-luvulta alkaen ja on alettu puhua *uudesta retoriikasta*, jossa tutkimus ei kohdistu ainoastaan puheeseen, vaan myös muihin viestinnän lajeihin. Uudemman retorisen tutkimuksen keskeisimmiksi hahmoiksi ja klassikoiksi ovat nousseet amerikkalainen Kenneth Burke (1877–1994), belgialainen Chaïm Perelman (1912–1984) ja englantilainen

Stephen Toulmin (1922–), jotka tarkastelevat retoriikkaa käsitteenä ja tutkimuksellisenä näkökulmana. Perelmanin ja Toulminin omat, toisistaan riippumattomat tutkimukset keskittyvät argumentaatioon, ja heidän tavoitteinaan on esittää teoksissaan kattava teoria argumentoitujen *tekstien* (käsite kattaa sekä puhutut että kirjoitetut tekstit) analysoimiseksi ja sen pätevyyden arvioimiseksi. Burke keskittyy tutkimuksessaan inhimillisen toiminnan yleisten ehtojen ja perusteiden (motiivien) ymmärtämiseen. Burke ei siis ollut kiinnostunut argumentoinnista tietoisena vakuuttamiseen tai suostutteluun tähtäävänä kielen käyttönä. (Summa 1996: 51–52.) Tämän kolmikön tutkimukset ovat vaikuttaneet merkittävästi siihen, että esimerkiksi Suomessa retoriikasta käsitteenä tai tutkimusnäkökulmana on tullut sangen varteenotettava ja kiinnostava.

Kirjallisuudentutkija ja kriitikko Burke esittelee tutkimuksessaan neljä perustrooppia², keskeistä kielikuvaa, joita hän kuvaa ajattelun ja ymmärtämisen perusulottuvuuksiksi. Burken perustroopit ovat *metafora*, *metonymia*, *synekdokee* ja *ironia*, jotka osoittavat sekä kielikuvien ja niiden edustamien ajatusten päällekkäisyyden että kielikuvien välisten erojen häilyvyyden. Burken näkemyksen mukaan kaikki inhimillinen toiminta – kielellinen tai ei-kielellinen – on luonteeltaan symbolien käyttöä. Burken tuotannossa toistuu neljä näkökulmaa, joilla on merkitystä yhteiskuntatieteille ja poikkitieteelliselle tutkimukselle: 1) on ymmärrettävä kielenkäytön olevan sosiaalista toimintaa, 2) on ymmärrettävä inhimillisen toiminnan olevan draaman kaltaista, 3) on ymmärrettävä inhimillisen toiminnan olevan retorista, vuorovaikutteista ja 4) on ymmärrettävä inhimillisen toiminnan tutkimisen olevan tieteidenvälistä ja yksittäisten näkökulmien rajoittuneita. (Summa 1996: 54–56.) Kärjistetyksi Burken näkökulmat voidaan tiivistää jo mainittuun ajatukseen, jonka mukaan tekstit ovat aina tietoista ja suunnattua toimintaa.

Identifikaatio, samastaminen on Burkella keskeinen käsite. Identifikaation avulla kuka tahansa toimija pyrkii vakuuttamaan yleisönsä. Retorisuus ilmenee kaikessa missä pyritään joko samastamaan

² Burke käyttää termiä *master tropes*, teoksessa *A Grammar of Motives*, 1. painos 1945.

tai erottautumaan. Muita tärkeitä käsitteitä Burken teoriassa ovat suostuttelu³ ja kommunikaatio⁴, jotka ovat identifikaation kanssa saman retoriikkafunktion eri puolia. Retoriikan analysoinnin tarkoituksena on Burken mielestä demystifikaatio, pyrkimys paljastaa retoristen motiivien olemassaolo. (Summa 1996: 56–62.)

Vaikka Burke rakentaakin retoriikkateoriaansa Perelmanin tavoin antiikin retoriikan pohjalle, kiinnostaa häntä enemmän piilevä retorisuus ja sen salakavaluus kuin vakuuttava argumentointi. Retoriikan ja argumentoinnin pariin Perelmanin johdatti kysymys arvopäätelmien hyvyyden ja huonouden rationaalisen arvioinnin mahdollisuudesta. Oikeustieteilijä Perelman ryhtyi tutkimaan luonnollista argumentaatiota sellaisena kuin sitä autenttisissa tilanteissa harjoitetaan. Perelmanille uusi retoriikka on *praktisen päättelyn* tutkimusta, ja hänen suurin ansionsa oli päättelyn ja vakuuttamisen nostaminen keskeiseksi retoriikassa vallinneen kaunopuheisuuden sijaan. (Summa 1996: 63–64.) Burken teorian keskiössä on identifikaatio, mutta Perelmanin lähtökohtana on demonstratiivisen päättelyn ja luonnollisen argumentaation erottaminen toisistaan. Demonstraatiossa pyritään ennalta sovittujen päättelysääntöjen kautta todistamaan väite oikeaksi, kun taas luonnollisen argumentoinnin tavoitteena on yleisön hyväksynnän saavuttaminen. Perelmanille argumentaatio on myös vastakohta pakottamiselle (Summa 1996: 66).

Perelmanillekin tekstien tuottaminen on kontekstisidonnaista, suunnattua toimintaa ja argumentaatio on osoitettu tietylle vastaanottavalle yleisölle. Hän jakaa yleisön *universaaliyleisöksi* ja *erityisyleisöksi* sen mukaan mitä argumentoijalla on yleisöstään tiedossa (Summa 1996: 67). Esimerkiksi poliittisella kentällä tavalliseen kansalaiseen suunnatun tekstin on oltava vetoavampaa ja vakuuttavampaa kuin puoluekokouksessa esitetty; jälkimmäisessä kuulija- tai lukijakunta todennäköisemmin on jo saman asian kannalla. Tieteellisessä diskurssissa tekstien on vakuutettava vastustajat väitettä voimakkaammilla argumenteilla ja vedottava tukijoiden tunnettuihin kiinnostuksen kohteisiin.

³ *persuasion*

⁴ Yleisölle suunnatun – *addressed* – esityksen merkityksessä. (Ks. Summa 1996.)

Perelmanin universaaliyleisö ei kuitenkaan koskaan ole todella yleismaailmallinen, sillä yleisö on aina sosiaalisen kulttuurinsa ja ympäristönsä tulos. Näin ollen universaaliyleisölle tuotettu teksti on aina sidottu kontekstiinsa. Perelmanin argumentaatioteorian retoristen tekniikoiden määritelmät ovat kuitenkin hyvin käyttökelpoisia erilaisia luonnollisia argumentaatiotilanteita analysoitaessa. Tosin Perelmanin tapa käsitellä retoriikkaa on hyvin reduktiivinen, ja hänen argumentaatioon sidottu teoriansa supistaa retoriikka-käsitteen merkityksen koskemaan ainoastaan rationaalista puolta sivuuttaen retoriikan kaunopuheisuuden ja manipulatiivisuuden merkitykset (Summa 1996:72).

Perelmanin tavoin Toulminin tutkimuksen kohde retoriikan saralla on luonnollinen argumentaatio mutta brittiläisestä analyyttisestä filosofiasta käsin. Toulminille argumentaatio tarkoittaa päättelyä eikä häntä kiinnosta retoriikan suostuttelevuus tai yleisölähtöisyys. Hän ei myöskään käytä käsitettä retoriikka eikä hyödynnä teoriassaan antiikin retoriikan taustaa. Toulminin mielestä tekstien analysoinnissa tarvitaan "soveltavaa logiikkaa", jolla tutkitaan todellisia päättelyn ja argumentaation muotoja vertailevasti ja kartoittavasti eri aloilla (Summa 1996:75). Tarkoituksena ei siis ole löytää yleispäteviä tai yleismaailmallisia standardeja argumentointiin, vaan kunnioittaa ja ymmärtää eri alojen sisäisiä käytänteitä. Toulmin kehitti argumentin analysoinnin viitekehyksen, jonka mukaan lähtötietojen ja perusteen erottaminen toisistaan on tärkeää niiden toisistaan poikkeavien roolien tähden. Kaikessa yksinkertaisuudessaan Toulminin malli⁵ on toimiva analyysikehikko, jonka avulla voidaan kuvata erilaisiin teksteihin sisältyviä päätelmiä.

Tieteilijä tai tutkija, joka on kiinnostunut poliittisesta kielestä tai politiikan kentällä esiintyvistä teksteistä, voi hyödyntää Toulminin mallia ja käsitteistöä. (Summa 1996: 79–81.) Toulminin analyysikehikko ei kuitenkaan tarjoa välineistöä retoriikan suostuttelevan kielenkäytön näkökulman arviointiin tai tekstissä esiintyvien retoristen keinojen analysointiin – näissä tapauksissa tukea on etsittävä muista uuden retoriikan edustajista.

⁵ Toulminin teoksessa *The Uses of Argument*, 1958: 99–102. Myös Summa 1996: 78.

Politiikan ja tieteen retoriikkaa

Poliittisten tekstien lisäksi tieteenalat ja tutkimuskäytännöt ovat retorisen työn tulosta ja retorista toimintaa; näilläkin alueilla käytetään yleisöön vetoavaa argumentointia tai muita retorisia käytänteitä. Vastaavasti politiikan saralla yhteys retoriikkaan kumpuaa jo antiikin ajalta. Amerikkalaisessa puhetutkimuksessa esitystaidon retoriikka on laajentunut politiikan kampanjaretoriikan suuntaan merkiten haasteita perinteiselle vaali- ja poliitikantutkimukselle, mutta Suomessa politiikan puhekulttuuria on toistaiseksi tutkittu vain vähän retoriikan näkökulmasta.

Poliittisen toiminnan perspektiivistä voidaan puhua *policy-*, *polity-*, *politikointi-* ja *politisointi*retoriikoista. Kun monesta tiettyä kysymystä koskevasta vaihtoehdosta valitaan jokin yhtenäinen linja, on kyse *policy*-retoriikasta. *Polity*-retoriikka viittaa poliittisuuden näyttäytymiseen vakiintuneiden toimintatapojen, normien ja rakenteiden merkityskenttänä. *Politikointi*retoriikka kääntää toimijoiden välisen kamppailun tuloksia tärkeämmäksi, ja *politisointi*retoriikka kohdistuu toiminnan avaamiseen ja suunnan kääntämiseen. (Palonen & Summa 1996: 11–12.)

Aristoteles esitti ihmisen olemusta tarkastellessaan, että ihmisen luonnollisiin ominaisuuksiin kuuluvat sekä poliittisuus että kielellisyys. Hän oivalsi ihmisen moraalien määrittävän olennaisesti kielessä ja siten ihmisen järjestämässä todellisuudessa. Ajatellessamme kieltä konstruktivisena ja merkityksellistävänä todellisuuden jäsentäjänä, voimme ymmärtää Aristoteleen retoriikan, politiikan ja moraalien liittymisen toisiinsa vieläkin paremmin. (Kupiainen 1997: 61–62.) Poliittisia tekstejä analysoitaessa ei moraalien löytyminen tai sen heijastuminen ole niin ilmiselvää kuin Aristoteles retoriikassaan ajatteli. Tieteellisiä tekstejä tarkastellessa moraalit nousee harvemmin merkitykselliseksi seikaksi tai keskeiseksi analysoinnin kohteeksi.

Keräsen mukaan retorisen tieteentutkimuksen perimmäinen ongelma on tieteellisen tekstin luonne (1996: 112). Tieteellistä tekstiä ei pidetä suostuttelevana tai manipulatiivisena vaan analyttisenä ja tuloksia vakuuttavasti esittelevänä. Tieteellisen tekstin suostuttelevuus perustuu kuitenkin juuri siihen, että se esiintyy neutraalina ja läpinäkyvänä kätkien retorisen rakenteensa. Tieteiden

retoriikka käsittelee tekstejä kommunikaationa, joka on suunnattu tietylle vastaanottajalle tiettyä näkökulmaa korostaen. Tieteenalojen keskinäiset jaot koulukuntiin ovatkin retoriikan kannalta retorisia jakoja; esimerkiksi samat metaforat eivät esiinny kaikilla tieteenaloilla. Retorinen näkökulma suuntaa huomion yksittäisiin kommunikatiivisiin tilanteisiin, jolloin tieteentutkimuksessakin korostuu yleisön merkitys. Tutkimuksenkin teko on kontekstisidonnaista keskustelua ja dialogia, joka on rajoittunut tiettyyn historialliseen tilanteeseen ja lokaatioon. Tieteen roolina on olla yksi genre yhteiskunnallisessa keskustelussa. (Keränen 1996: 114–115.)

LÄHTEET

- Haapanen, Pirkko 1996: Roomalaisten korkein taito. Johdanto antiikin retoriikkaan. Teoksessa Palonen, Kari & Hilikka Summa (toim.): *Pelkkää retoriikkaa. Tutkimuksen ja politiikan retoriikat* s. 23–50. Vastapaino, Tampere.
- Kalliokoski, Jyrki (Toim.) 1997: *Teksti ja ideologia. Kieli ja valta julkisessa kielenkäytössä*. Kieli 9, 3. painos. Helsingin yliopiston suomen kielen laitos, Helsinki.
- Keränen, Marja 1996: Tieteet retoriikkana. Teoksessa Palonen, Kari & Hilikka Summa (toim.): *Pelkkää retoriikkaa. Tutkimuksen ja politiikan retoriikat* s. 109–133. Vastapaino, Tampere.
- Keskinen, Riku 1999: Retoriikka ja kaunoluku: katsaus suomalaisen puhetaidon oppihistoriaan. Teoksessa Vierikko, Esko & Anu Tolonen (toim.): *Retoriikan poluilla: retoriikkaa antiikista EU-aikaan* s. 17–32. Turun yliopiston taiteiden tutkimuksen laitos, Turku. Tässä artikkelissa aineistona on käytetty verkkoversiota kyseisestä artikkelista. Aineisto on noudettu oheiselta verkkosivulta 10.3.2005. <http://www.uta.fi/laitokset/kirjasto/oppimiskeskus/verkkoaineisto/yht/keskinen.pdf>
- Kupiainen, Reijo 1997: Kielessä asumme. Kieli eettisyyden pelitilana. Teoksessa Mälkiä, Matti & Jari Stenvall (toim.) *Kielen vallassa. Näkökulmia politiikan, uskonnon ja julkishallinnon kieleen* s. 61–71. Tampereen yliopisto, Tampere.

Palonen, Kari – Summa, Hilikka 1996: Johdanto: Retorinen käänne? Teoksessa Palonen, Kari & Hilikka Summa (toim.) *Pelkkää retoriikkaa. Tutkimuksen ja politiikan retoriikat* s. 7–19. Vastapaino, Tampere.

Summa, Hilikka 1996: Kolme näkökulmaa uuteen retoriikkaan. Burke, Perelman, Toulmin ja retoriikan kunnianpalautus. Teoksessa Palonen, Kari & Hilikka Summa (toim.): *Pelkkää retoriikkaa. Tutkimuksen ja politiikan retoriikat* s. 51–84. Vastapaino, Tampere.